

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н.ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

К 10.22.648 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 811.161(575.2) (043.3)

ШАРИПОВА ЧЫНАР РАИМБЕКОВНА

**Ч.АЙТМАТОВДУН “АК КЕМЕ” ПОВЕСТИНДЕГИ ОРУСЧА,
НЕМИСЧЕ ЖАНА КЫРГЫЗЧА КОЛРОНИМДЕРДИН
ПАРАСИНТАГМАТИКАЛЫК САЛЫШТЫРМА МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Диссертациялык иш Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин тарых филология факультетинин кыргыз филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи : **Абдраева Айгуль Төлөковна**, филология илимдеринин доктору, доцент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору;

Расмий оппоненттер: **Кадырбекова Памира Кадырбековна**, филология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чет тилдер факультетинин профессору;

Орозбаева Гулбарчын Абдимажитовна, филология илимдеринин кандидаты, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин англис тили жана адабияты кафедрасынын доценти;

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин Котормо бөлүмү, 720044, Бишкек шаары, Тыналиев көчөсү, 30-43

Диссертациялык иш 2024-жылдын 7-майында саат 15:00 дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славянуниверситетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Киев көч., 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көч., 44.) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 3-апрелинде таркатылды.

К 10.22. 648 диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы, ф.и.к.,доцент

Г.О.Ибраимова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Түс феномени көп кырдуу, ошондуктан тилде түстөрдү кабыл алуу жана түстөрдү белгилөө процесстери ар дайым чет элдик жана ата мекендик илимпоздорду кызыктырып келген.

Колоронимдер (латынча *color* “түс, өң”, грекче *ονομα* “ат, наам, аталыш”) тилде өзүнчө, өзгөчө функционалдык-семантикалык алкакты түзүшөт жана өң-түстөрдү уңгу, туунду түрүндө дифференциялашат. Алар жөнөкөй, татаал сөз түрүндө фразеологизмдердин курамында учурайт. Алардын когнитивдик-тилдик мазмунун химиялык, физикалык, биология-физиологиялык, психологиялык, лингвистикалык, символдук-сигналдык (семиотикалык), мифологиялык, табулук-сакралдык ж.б. семалар жаратат. Түстөрдүн көрүү органы аркылуу адамдын аң-сезимине таасир этиши, ой туюмда өзүнчө элеске ээ болуп, кишинин психикасына таасир тийгизиши, өң-түстөрдүн көркөм тил каражаттары аркылуу берилиши гносеологияда, психоллингвистикада, стилистика теориясында ж. б. илимий тармактарда каралып жүрөт [<https://cheloveknauka.com/tsvetooboznacheniya-v-russkom-yazyke>]. Ушул өңүттө алганда колоронимдердин универсалдык касиеттерин, этнос аралык, маданий аралык жана жеке тилдик сапаттарын изилдөө да кызыгуу туудурат. Ал эми көркөм чыгармада бул топтогу лексемалардын образ жаратуучулук, пейзаж түзүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, алардын бир тилден экинчи тилге которулуу өзгөчөлүктөрүн иликтөө да заманбап проблема айланууда. Философ жазуучу Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдердин орус тилинен немис жана кыргыз тилдерине которулушун изилдөө өзүнчө жаңы маселелерди жаратышын ар тараптан лингвистикалык жактан иликтөө буга чейин али белгисиз натыйжаларды мүмкүн. Ушул факторлор изилдөө темасынын актуалдуулугун шарттайт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Тема автордук демилге катары тандалып алынган.

Изилдөөнүн максаты Ч.Айтматовдун “Ак кеме” аттуу повестиндеги орусча колоронимдердин немис жана кыргыз тилдерине которулушун салыштырып иликтөө.

Бул максатка жетишүү үчүн алдыга төмөндөгүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлуп аткарылды:

1) түс таануу, түс өлчөө теориялары менен таанышып чыгуу, колоронимдер тууралуу илимий изилдөөлөрдүн идеяларын, жоболорун, принциптерин, методдорун өздөштүрүү;

2) колоронимдер жөнүндөгү монологвалдык, билингвалдык жана полилингвалдык талдоолорго сереп салуу; өң-түс аталыштарынын типологиясы, этимологиясы, деривациясы боюнча иштерди талдап чыгуу, жетекчиликке алуу;

3) Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдерге сапаттык. сандык анализ жүргүзүү; алардын статистикасын жана парасинтагматикалык түзүмүн аныктоо;

4) повесттин немисче, кыргызча котормолоруна лингвосемантикалык жана лингвотипологиялык сереп жүргүзүү; оригинал менен котормонун ортосундагы

адекваттуулук, шайкештик жана дал келүүчүлүк көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө берүү;

5) котормо менен оригиналдын ортосундагы окшоштук-айырмачылыктардын типтүү көрсөткүчтөрүн сыпаттап чыгуу.

Диссертациялык иштин жаңы илимий натыйжалары:

1.Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилиши;

2. повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоонун аткарылышы;

3. тил аралык эквиваленттүүлүктүн жалпылоочу моделдеринин иштелип чыгышы жана колдонулушу.

Иштин практикалык баалуулугу. Диссертациянын натыйжалары тексттин тилин изилдөөчүлөргө, сөз маданияты жана стилистика боюнча сабактарда айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө колоронимдерди колдонуу ыкмаларын үйрөнүүгө, көркөм чыгарманы тилден тилге которуу теориясын өздөштүрүүгө, орусча-немисче-кыргызча үч тилдүү, түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө боло алат. Ал эми **теориялык баалуулук катары**, изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордо лексикология, салыштырма тил илими боюнча атайын курстарды, семинарларды өтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Коргоого сунушталган жоболор:

1. Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинин түс картинасы түс менен жарыкка каныккан ачык мүнөзгө ээ, ал автордун түс көрүмүнө түз байланышта;

2. Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинде жазуучунун жеке түс картинасынын өзгөчөлүгү колоронимдердин көлөмүнө көз каранды жана ал түс картинасы өң-түс сөздөрүнүн саны, алардын структуралык бөтөнчөлүктөрү аркылуу аныкталат.

3. Өң-түс сөздөрү көркөм тексттин сюжеттик линияларынын өсүшүндө, пейзаж жана портрет түзүүдө көркөм каражаттын милдетин аткарат.

4. Колоронимдер каармандардын эмоциялык абалдарын чагылдырат;

5. Ч. Айтматов «Ак кеме» повестиндеги өң-түс лексикасын котормочулар бирдей деңгээлде бере албайт, ошондуктан алар бир нече типтүү формулалар менен туюнтулат.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Теманы, предметти тандоо Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинин орусча, немисче, кыргызча тексттериндеги колоронимдерди иргеп жазып чыгып, өз ара салыштыруу, булардын окшоштуктарын, айырмачылыктарын белгилөө, жандаштырып талдоо диссертант тарабынан жекече жүргүзүлдү. Ишти пландаштырууга жана алгачкы тексти редакциялоого илимий жетекчи салым кошту.

Иштин натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган тыянактар жана жыйынтыктар Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин кыргыз филологиясы кафедрасында 2 жолу талкууланды. Докладдар түрүндөгү изилдөө материалдары аталган университеттин илимий-практикалык конференцияларында үзгүлтүксүз каралып турду (2015-2023). Ошондой эле иштин айрым бөлүктөрү ЖОЖдор аралык, республикалык форумдарда талкууланды (2020, 2023): "Илимди, билим берүүнү

өнүктүрүүнүн жана ЖОЖдордун интеграциясынын актуалдуу көйгөйлөрү" эл аралык илимий конференция КУУ, Ош, (21.05.2015); "Азыркы коомдун социомаданий трансформациясынын шартында тилдик билим берүү" эл аралык илимий конференция Букетов атындагы университет, Караганда, Казакстан. (06-08.04.2016); "Кыргыз Республикасында президент институтунун калыптанышы, өнүгүшү жана келечеги" эл аралык илимий-практикалык конференция Ош МЮИ, Ош, (08.12.2017); " Ч.Айтматовдун улуттук жана жалпы адамзаттык маданий мейкиндиктеги адабий мурасы" Ош, (26.04.2018); "Азыркы дүйнөдөгү илим абалы жана келечеги", эл аралык илимий конференция, Б.Сыдыков атындагы КӨЭУ, Ош, (16.11.2021); Улуттук агартуучу, окумуштуу, манас таануучу жана котормочу Зияш Бектеновдун, 110 жылдыгына арналган "Манас "эпосу - улуттук филологиянын өзөгү" аттуу республикалык илимий - практикалык конференция.Б.Сыдыков атындагы КӨЭУ, Ош (10.03.2022); Көрүнүктүү кыргыз окумуштуу-агартуучусу, коомдук-саясий ишмер Ишеналы Арабаевдин 140 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференция "Илимди, билим берүүнү өнүктүрүүнүн жана ЖОЖдордун интеграциясынын актуалдуу проблемалары" , Ош, (05. 12.2022).

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦ системасына кирген кыргызстандык басылмаларда 10 макала жана чет өлкөлүк илимий басылмаларда 2 макала, анын ичинде импакт-фактору 0,1 ден төмөн болбогон журналдарда 7 илимий макала жарык көрдү.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү - 188 бет. Колдонулган адабияттардын саны 245.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө изилдөө темасын тандоонун актуалдуулугу негизделип, максаты жана конкреттүү милдеттери аныкталат. Илимий жаңылыгы аргументтештирилип, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү ачылып берилет. Коргоого алынып чыгуучу жоболор түзүлүп, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробациясы, диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү көрсөтүлөт.

I БАП. ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК

1.1. Түс таануунун жаралышы жана негизги багыттары

Түс феномены жөнөкөй эмес, ал объективдүү (жарык) жана субъективдүү башаттарга ээ. Түс таануу – түс жаралышынын табиятын иликтеген физика, математика, оптика, физиология жана психологияга таандык илимий маалыматтарды камтыган, ошондой эле түстү маданий кубулуш катары иликтеген философия, эстетика, искусствонун тарыхы, филология, этнография жана адабият таануунун маалыматтарына таянган комплекстүү илим. Жарык жөнүндөгү окуу Элладада түптөлгөн. Биздин заманга чейинки 5-кылымда философ Эмпедокл негизги түстөр (кызыл, сары, ак, кара) бар экендигин айткан. Ушул эле доордо

Демокрит жана Платон бул маселеге кызыгышкан. Аристотель (б.з.ч. 384-322) Эмпедоклдун (б.з.ч. 500-430) идеяларын улантып, жети негизги түстөн турган түз сызыкты алган. Анын концепциясы боюнча түс ирети бир күндө байкалат: ак түс шашкеде сары сүртүм алат, андан соң ал сары кызылга (оранжевый) өтөт, ал кызылга айланат, күн батарда кызылт көккө (лиловый) көккө өтөт, түн киргенде асман кара көк же дээрлик кара өң алат. Бул концепция Исаак Ньютонго (1642 - 1727) чейин маанисин жоготкон эмес. Платондун (б.з.ч. 427-348) бул жааттагы түс концепциясы бир топ татаал. Адамзат тарыхында түстөрдү системаштыруу жана классификациялоо бир катар этаптарды басып өттү. Аталган тарых эки чоң мезгилге бөлүнөт: 1) байыркы замандан (доисторический) 16-кылым; 2) 17-кылымдын экинчи жарымынан бүгүнкү күнгө чейин. Кайра жаралуу доорунда Европада түстөр антик доордун жана орто кылымдык салтта классификацияланган. Леонардо да Винчи түстөрдүн «практикалык-живописник» системасын киргизген.

Ошентип, 17-кылымдын башына чейин түстөрдү классификациялоо сыйынт (культовой) мифологиясынын негизинде (түстөрдүн эстетикалык касиеттерине таянган) ишке ашкан. 17-кылымда бул жааттагы абал түп тамырынан бери өзгөргөн. Исаак Ньютон (1642-1727) ак жарыктан жети жөнөкөй жана четки түстөрдүн аралашуусунан жаралган көгүш кызыл (пурпурный) түстөн турган түс спектрин алып, түс классификациясына табыгый-илимий (физикалык) негиз киргизген. 18-кылымдын аягында немис акыны жана илимпозу И. В. Гёте (1749-1832) И. Ньютон менен полемикага чыгып, өзүнүн «Түс теориясына» аттуу эмгегинде физиологиялык принципти сунуш кылат. 19-кылымда Герман фон Гельмгольц (1821-1894) кызыл, жашыл жана көк түстөр негизги, ал эми алардын аралаштыруудан ар түрдүү деңгелде каныккан спектр түстөрүн алууга болот деген үч илик жыйынтыкка келген. Бул үч илик концепцияны физиологиялык оптика негиз катары кабыл алган.

Түс бир топ физикалык негиздерге ээ. Жарыктын (электромагниттик толкундардын кыймылы) адам көзүнө таасир этип, сезим (ощущение) жаратышы *түс* катары кабылданат.

Түстөрдү кабылдоо негизги закон ченемдүүлүктөргө баш иет. Айланадагы түстөрдү бири-биринен ажырууда алардын *ачыктыгы (яркость)* маанилүү милдет аткарат. Адам көзү бир топ түстөрдү көрөт, анын ачыктыктын бу же тиги деңгелине ыңгайлашуусу *адаптация* деп аталат.

Түстөр адамга психофизиологиялык жактан таасир этет. Спектр түстөрү төмөнкүдөй физиологиялык реакцияларды жаратат: кызыл - дүүлүктүрөт, кызыл-сары – чыйралтат, сары - сергитет, жашыл – жанды жай алдырат, көгүлтүр - көңүл жубатат, көк - көңүл жубатат, чөктүрөт, ал эми кызылт –көгүш – кыйнайт, көгүш - кызыл – дүүлүктүрөт жана кыйнайт.

Түстүк сезимдер физикалык, физиологиялык, эмоциялык, этикалык жана эстетикалык ассоциацияларды жана синестезиялык кубулуштарды туудурат. Түс ассоциациялары менен эстетикалык таасирлер түстүн объективдүү касиеттерине (түстүн тазалыгы, ачыктыгы, түс телосунун формасы, орду, материалы, фактурасы) жана кабылдоочу субъекттин өзгөчөлүктөрүнө (улуттук фактор, маданий традициялар, таптык айырмачылыктар) жараша өзгөрөт [Миронова, 1984:182-190].

Түстөр адамга оптикалык жактан да таасир берет. Түстөрдүн таасир берүүсү: кызыл - ачык, абдан жакын, бир түрдүү, нурдангыч; сары – ачык, жакын, бир түрдүү, чачыратуучу; кызыл-сары - ачык, жакын, чачыратуучу, алга чыгуучу; сары жашыл – ачык; жашыл – алыс, бир түрдүү; көк жашыл – күңүрт, алыс; көк – күңүрт, алыс, бир түрдүү; кызгылт-көгүш – түнөрүңкү, алыс; көгүш кызыл - бир түрдүү; ак – ачык, кетенчиктөөчү, бир түрдүү; боз - бүдөмүк; кара – күңүрт, тыгыз; кызыл күрөң – күңүрт; сары күрөң – ачык, алга чыгуучу.

Түс таануунун маселелери Р.М. Ивенстин «Введение в теорию цвета» [1964], М. Миннарттын «Свет и цвет в природе» [1969], Г. Цойгнердин «Учение о цвете (популярный очерк)» [1971], Г.Н. Фадеевдин «Химия и цвет» [1983], Л.Н. Миронованын «Цветоведение» [1984], А. Стармердин «Цвет. Энциклопедия» [2007], С.И. Абишеванын «Цветоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений» [2009], Л.Айсмандын «Дао цвета» [2010], И.Т. Федорованын «Курс общего цветоведения» [2012], И. Иттендин «Искусство цвета» [2014] ж.б. эмгектерде чечилүүдө.

1.2. Колоронимдердин лингвистикада изилдениши Бул бөлүмдө темага байланыштуу орус, немис жана кыргыз тилдериндеги колоронимдердин изилденишине басым жасалат. Бул бөлүмдө темага байланыштуу орус, немис жана кыргыз тилдериндеги колоронимдердин изилденишине басым жасалат.

Орус тил илиминде аталган маселеге В.И. Шерцль көңүл буруп, ал өзүнүн «Названия цветов и символические значения их» аттуу эмгегинде красный, чёрный, жёлтый, зелёный ж.б. лексемаларды көп тилдердин материалдары менен салыштырат [Воронеж. –1884. – 70 с.]. Түстөрдү чаташтыруу жана ажырымдоо маселелерине кайрылып, түс сөздөрүн чаташтыруунун (темногубой – синий; чёрный – красный; красный – жёлтый, жёлтый – зелёный; зелёный – синий) себептерин далилдейт. В.И. Шерцль негизги түстөрдүн дүйнө элдеринин маданиятындагы символдук маанилерин заманбап деңгелде иликтеген.

А.Белый «Мастерство Гоголя» аттуу монографиясында үн метафорасы менен түстүн катышын, анын спектринин жазуучунун чыгармачылыгындагы чагылуу этаптарын терең талдоого алган [1934:115-159].

А.И.Бурлак (1955) англис тилиндеги фразеологизмдердин тутумундагы өң-түс сөздөрүнүн өтмө (метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык) маанилеринин табиятын аныктоого аракет жасаган.

XX кылымдын 30-жылдары советтик тил илиминде өң-түс сөздөрү белгилүү бир лексика-семантикалык топ катары илимий изилдөөлөрдүн объектине айланып, 50-жылдары улантылган иликтөөлөр 60-жылдары кеңири кулач жайган.

60-жылдардан тарта советтик тил илиминде аталган тема терең изилдене баштайт. Л.М.Грановскаянын «Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII – XX вв.» [М., 1964], М.А.Суровцованын «К истории выражения цветовых значений в древнерусском языке XI – XVI вв.» [М., 1967], Н.Б.Бахилинанын [1975, 1976], И.С.Кузнецованын «История переносных употреблений цветообозначений в памятниках русской письменности XVII – XVIII веков» [М., 1989], өндүү илимпоздордун диссертациялык эмгектеринде орус тилиндеги колоронимдердин пайда болуу, калыптануу жана өнүгүү законченемдүүлүктөрү бай материалдардын (XI-XX к.) негизинде иликтенет.

И.С.Куликова (1966), А.С.Панкратьева (1970), С.В.Бекова (1973), Н.Д.Беляева (1977), Р.Г.Почхуа (1977), В.Л.Паршина (1983), Н.А.Павлюченкова (1984), С.В.Бобыль (1984), М.В.Пименова (1987) сыяктуу лингвисттердин квалификациялык эмгектери орус тилиндеги өң-түс лексикасынын көркөм адабий туундулардагы семантика-стилистикалык касиеттерин изилдөөгө арналган.

О.В.Коваль-Костинская (1975), М.А.Суровцова (1976), М.Ф.Мурьянов (1978) жана К.Гадани (1984) өңдүү тилчилердин эмгектеринде славян тилдериндеги колоронимдердин этимологиясы, семантикасы жана функциясы иликтенет.

Л.В. Зубова «Поэзия Марины Цветаевой: Лингвистический аспект» [Л., 1989. - 264 с.] аттуу монографиясында белгилүү орус акынынын чыгармаларындагы өң-түс лексемаларынын парадигматикасы менен синтагматикасын, семантикалык дифференциацияларын, семантикалык өнүмдөрүн, гиперболалык касиеттерин ар тараптан иликтеген.

Немис тилиндеги өң-түс лексемалары 20-кылымдан тарта изилдене баштаган. Илимий адабияттарда баштапкы түс сөздөрү немис тилинде - 11 (weiß, schwarz, grau, grün, gelb, braun, blau, rosa, rot, orange, lila), ал эми орус тилинде 12 (черный, белый, серый, красный, желтый, оранжевый, зеленый, синий, голубой, фиолетовый, коричневый, розовый). Орус тилиндеги синий/голубой түс сөздөрү немис тилинде бир лексема аркылуу чагылдырылат.

Илимпоздордун эмгектеринде негизги түс сөздөрүн (basic colour terms) тактоо проблемасына көңүл бурулат. Биринчи жолу бул термин Б. Берлин менен П. Кейдин «Basic colour terms: their universality and evolution» [1969] аттуу эмгегинде сунушталган. Илимпоздор «негизги түс сөздөрүн» төмөнкү сын-өлчөмдөрдүн негизинде аныкташкан: 1) сөз тубаса болушу керек; 2) түс сөзүнүн мааниси ошол түскө жакын сүртүмдү туюнткан лексеманын семасынан кең болуусу зарыл; 3) сөз кеңири айкашууга ээ болуусу керек; 4) сөз ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн маанилүү болууга тийиш.

Немис тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн татаал конструкциялары Д.Г. Сакаяндын «Сложные прилагательные, обозначающие цвет, в современном немецком языке» (1964), семантикасы А.М.Кусликтин «Роль прилагательных, обозначающих цвет, в лексической системе современного немецкого языка» (1967), ал эми тарыхы Г.И.Арнольдун «Становление системы цветообозначений в немецком языке» (1977) диссертациялык эмгектеринин предметин түзүшкөн.

Е.В. Радченко «Аксиологический аспект обозначений цвета в современном немецком языке» (2002) аттуу кандидаттык ишинде «түс» талаасын вербалдаштырган өң-түс сөздөрүн комплекстүү иликтеп, алардын улуттук-маданий өзгөчөлүгүн, метафоризациясын жана символикасын аныктаган.

Т.М. Тяпкина азыркы немис тилиндеги колоронимдердин экинчи номинациялык функцияларын (2002), Е. Г. Симонова имплициттик өң-түс сөздөрүн (2007), Н.В. Гнездилова «braun» түсүнүн лексика семантикалык талаасынын сөз жасоо эволюциясын (2007), Т. М. Гайдукова адамды жана анын мүчөлөрүн сыпаттаган колоронимдерди (2008) изилдеген.

В.А. Шевцова орус жана немис тилдериндеги колоронимдер катышкан фразеологияны (2004), Ф. Ф. Насибуллина колоративдик лексиканын интерьердин рекламаларындагы функцияларын (орус жана немис тилдери) (2010), Э.А.Хабибулина мода тилиндеги адъективдүү түс лексикасын (2014) изилдеген.

Түркологияда өң-түс лексикасы да чабал болсо да, илимий иликтөөлөрдүн орбитасына тартылып келет. Бул жаатка биринчилерден болуп, Ильзе Лауде-Циртаутас чыйыр салган. Ilse Laude-Cirtautas «Der Geburt der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten» [Otto Harrassowitz, 1961] аттуу эмгегинде абстракттуу *кара, ак, кизил, йашил, сары, ала, көк, боз, кир, куба, чал, чангкир, чакир, конгур, кюренг, йайиз, эсмер, кумрал, кеве ренгги* лексемаларынын семаларын, алардын валенттүүлүктөрүн жана малдын өңүн чагылдырган *аблай, бараи, бөртө, чабидар, калтар, торуй, торий, тарлан, бурул, чегрен, ой, ар, абраш, кегер, кула, сур, чил, текир, сахар, кашка, секил, тарил, башил* өңдүү сөздөрдүн маанилерин салыштыруу жолу аркылуу иликтеген.

Өң-түс сөздөрү - советтик түркологияда лексиканын аз изилденген тармагы. Биз диссертацияларга жана маанилүү макалаларга гана токтолгонбуз.

М.Садыкованын «Өзбек тилиндеги өң-түстү билдирген сөздөр» (1963) аттуу кандидаттык диссертациясында лексиканын аталган пластынын лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү, функционалдык касиеттери, грамматикалык өзгөчөлүктөрү анализденген.

А.Н. Кононовдун «Семантика цветообозначений в тюркских языках» (1978) жана «Способы и термины определения стран света у тюркских народов» (1978) аттуу макалалары факты материалдарынын молдугу, иликтөөнүн тереңдиги жана жыйынтыктарынын ишенимдүүлүгү менен айрымаланат.

М.Ганиходжаеванын «Өзбек тилиндеги өң-түс сын атоочтору тарыхый-салыштырма аспектте» (1986) аттуу кандидаттык диссертациясында көңүл аталган лексикалык катмардын семантика-функционалдык, структуралык-грамматикалык жана статистикалык өзгөчөлүктөрүнө бурулганы менен, тилекке каршы, эмгектин аталышындагы салыштырма-тарыхый аспекти толугу менен ачылбай калган.

Р.У.Арзиев «Жусуп хас хажиптин «Кутадгу билиг» поэмасынын тилинин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү» (1991) аттуу кандидаттык эмгегинде жана аты уйкаш монографиясында (1996: 125-143) аталган дастандагы абстракттуу түс сөздөрүнүн (*кара, көк, кызыл, жашыл, өрүң, ягыз, сарыг, ал*) стилистикалык коннотацияларына көңүл бөлгөн.

3. С. Файзуллина «Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке» (2005) аттуу эмгегинде өң-түстү туюнткан сын атоочтор турмушта көп пайдаланылгандыктан, маанилик өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгын, хроматикалык маанилер түстүк эмес семаларга ээ болгондугун далилдейт жана аталган семантикалык мейкиндиктин улуттун өзгөчөлүгүн ачат.

Ж. У. Калимова «Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке» (1992) аттуу ишинде аталган тилдин түс лексикасын биринчи жолу фразеологиянын контекстинде карап, ага структура-семантикалык анализ жүргүзөт жана фразеологиздердин тилдик маңызын жана лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорун ачат.

А. Н. Майзинанын «Семантическое поле цветообозначений алтайского языка в сопоставлении с монгольским языком» деген диссертациясында (2006) биринчи жолу алтай тилинин түс сөздөрү структуралык-семантикалык жактан сыпатталат жана алар монгол тилиндеги тийиштүү катмар менен салыштырылат.

С.З.Садыкова «Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в кумыкском языке» (2012) аттуу диссертациясында биринчи жолу кумык тилиндеги колоротивдүү компоненттүү фразеологиялык бирдиктерге системалуу түрдө структуралык-семантикалык анализ жасайт. Ал бирдиктер адамды тилдик жактан моделдөөгө жана дүйнө кабылдоонун этностук өзгөчөлүктөрүн ачууга өбөлгө түзөрүн далилдейт.

М. Абжапарова «Цветообозначения в казахском языке в сопоставлении с алтайским языком» (2021) аттуу эмгегинде казак тилинде 8 базалык түс лексемасы бардыгын аныктап, синхрондук аспектте түс сөздөрүнүн функциялык-семантикалык өзөгүн 75 негизги бирдик түзөрүн далилдейт. Сын аттоочтук түс сөздөрүн алтай тили менен салыштырып, алардын лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн ачат, өң-түс сөздөрү катышкан фразеологиялык бирдиктердин жаралышына тарыхый жалпылык таасир эткендигин аныктайт.

А.Ф.Ситдыкова «Когнитивное исследование цветового пространства татарском языке» (2013) аттуу диссертациясында биринчи жолу дүйнөнүн татар тилдик картинасында «тес» концептине комплекстүү иликтөө жүргүзүп, анын лексика-семантикалык жана маданият таануучулук өзгөчөлүктөрүн ачат.

Р.Г.Ахметьянов (1975) татар, ал эми Б.Орузбаева (1980), М.Толубаев (1985,1991), С.Сыдыков (1991) өңдүү илимпоздор кыргыз тилиндеги айбанаттардын өң-түсүн чагылдырган сөздөрдүн семантикалык бөтөнчүлүктөрүн, Е.Ф.Васильева (1980) чуваш тилиндеги түс лексемаларынын түзүлүш жолдорун изилдеген.

Д.Исаев (1977), К.Коңкобаев (1980) жана О.Т.Молчанованын (1985-1986) илимий изилдөөлөрүндө өң-түс сөздөрү татаал топонимдердин зарыл компоненти катары каралат. Кыргыз тил илиминде тилдеги өң-түс сөздөрүн ар тараптан иликтөө илимпоз К.Саматовдун ысмы менен тыгыз байланыштуу.

К.Саматовдун «Кыргыз тилиндеги өң-түс лексикасы» (1997) аттуу кандидаттык диссертациясында жана «Цветообозначающая лексика в кыргызском языке» (2017) аттуу монографиясында кыргыз тилиндеги абстракттуу түс сөздөрүнүн эпидигматикалык, парадигматикалык жана синтагматикалык жактан изилденет, алардын микросистемалары аныкталат, түс сөздөрүнүн валенттүүлүктөрү, татаал конструкциялардын моделдери сыпатталат.

Ушул эле илимпоздун «Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекттер)» докторлук диссертациясында (2003) жана аты уйкаш монографиясында аталган лексика-семантикалык топтун *диахронияда* - байыркы жана эски түрк тилдериндеги структура-семантикалык жана семантика-функционалдык касиеттери изилденип, алардын узуралдык жана окказионалдык семаларынын табияты такталат; дистрибуциялык жана жыштык мүмкүнчүлүктөрү ачылат, компаративдик конструкциялардын жаралуу жолдорунун аныкталат, *синхронияда* - азыркы кыргыз тилиндеги түс сөздөрүнүн көркөм чыгармалардагы логикалык, характерологиялык, социалдык жана эстетикалык семалары изилденип, алардын жыштык-ыктымалдык, дистрибуциялык параметрлеринен тиешелүү жыйынтыктардын чыгарылат; түс сөздөрүнүн ботаникалык, зоологиялык номенклатуралардагы бөтөнчөлүктөрү көрсөтүлөт, илимий стилдеги, лексикографиялык эмгектердеги чагылдырылышы далилденет.

К.Саматовдун «Өң-түс лексикасынын семантика-стилистикалык жана статистикалык өзгөчөлүктөрү (Т.Касым-Бектин “Баскын” романынын негизинде)» (2018) аттуу монографиясында өң-түс лексемалары көркөм тексттеги номинациялык, туунду жана кыйыр (эмотивдик, символикалык, аксиологиялык, гедонисттик ж.б) маанилерди туюнтуу менен, продуцент тарабынан коюлган теманын көркөм чечмеленишине, образдар системасынын ачылышына, сюжеттик линиялардын өнүгүшүнө, композициянын куралышына таасир этип, жазуучунун чыгармачылык методунун өзгөчөлүгүн аныктары, дүйнө кабылдоо (анын ичинде түс кабылдоо) жана түшүнүү процесстерин шарттаары изилденет.

А.Н.Сыдыков кыргыз тилинин өң-түс аталыштарын биринчилерден болуп орус тилинин фактылары менен салыштырган [2011].

Кыргызча-орусча колоронимдерди М.Ж.Тагаев [2004: 282] жана З.К.Дербишева [2012: 404] кыскача салыштырып карашкан. Б.Б.Нарынбаева монографиясынын «Колоративный код культуры во фразеологических единицах французского языка» деген параграфында өң-түс аттарынын идиомалардын курамындагы кызматын талдайт [2017: 360].

Кыргыз колоронимдерин немис тилинин фактылары менен Г.А.Бексултанова кенен салыштырып изилдеген [2014, 2016, 2018, 2019]. Колоронимдерди тилдеги маани-маңызына бир топ жаш лингвисттер кызыгышкан жана бул багытта натыйжаларга жетишкен: С.Ш.Рыскулова [143], Г.У.Арапова [2016,2017], Г.Асамидинова [2018], Р.К.Ормокеева, А.Мойдун кызы [2023] ж.б.

Ошентип, өң-түс аталыштары монолингвалдык, диалингвалдык жана полилингвалдык өнүктөрдө иликтенүүдө. Кийинки мезгилдеги бул жааттагы эмгектер ар түрдүү аспектте ишке ашууда:

Лингвокультурологиялык аспект: Т. Ю. Светличная (2003); И. А. Звонова (2006); А. С. Выродова (2008); К.В. Абазова (2009); А. Ли (2009); Ю. А. Климовских (2011); Д. П. Хинзеева (2011) ж. б.; *культурологиялык аспект:* Э. В. Гмызина (2000); О. А. Баинова (2005), Д. А. Бакеева (2013) ж.б.; *лингвокогнциялык аспект:* И. В. Белобородова (2000); Е. Н. Алымова (2007) ж.б.; *философиялык аспект:* С. Е. Гудина (1985; 1986; 1987); Е.Ю. Бралгин (2001); Н. А. Карева (2004); Л.А. Шалимова (2007); С.Н. Суздальцева (2010) ж.б.; *адабият таануучулук аспект:* Е.А. Бурштинская (2000); Н. В. Гуреева (2006); О. В. Седова (2006); П. В. Перелыгин (2008); В.Д. Охониезов (2010); Е.В. Безмен (2010) ж.б.; *салыштырматарыхый, типологиялык жана тектештирме аспект:* Ю. В. Норманская (2002); В. Г. Кульпина (2002); Т.М. Тяпкина (2002); Е.И. Радченко (2002); Е. В. Карсанова (2003); В.А. Шевцова (2004); Н. Р. Лопатина (2005); Н. С. Братчикова (2006); Т. Т. Цаголова (2006); Е. Г. Симонова (2007); Н. В. Гнездилова (2007); Т. М. Гайдукова (2008); М. Назирова (2009); Л.И. Ильясова (2009); Э. А. Хабибулина (2014); Е. А. Горн (2015) ж.б.; *когнциялык аспект:* О. А. Мещерякова (2002); А. П. Василевич (2003); Е. В. Люкина (2004); Н. С. Братчикова (2006); Е. В. Мишенькина (2006); Н. А. Платонова (2007); И. Е. Цегельник (2007); Е. В. Родионова (2007); Е. В. Шевченко (2007); Ю.П. Казакова (2009); Е. С. Лукашенко (2011); К.В. Дмитриева (2012); Г. Л. Молибога (2013) ж.б.; *этнолингвистикалык аспект:* К.М. Арутюнян (2004); Ш. Ф. Зоолишоева (2005) ж.б.; *лексико-семантикалык аспект:* Т. Р. Степанян(1987); Е.В. Недельчо (2000); В.М. Иваровская (2000); Е. А. Кожемякова

(2001); С. В. Иваненко (2001); Ю. А. Карташова (2004); Е. В. Губенко (2007); Н. А. Мартынова (2007); В. Р. Тимирханов (2009) Ю. В. Дюпина (2009); Т. Ю. Зимина-Дырда (2011); С. А. Кокорин (2012); Е. В. Крапивник (2013) ж.б.; *стилистикалык аспект*: О.А. Богданова (1999); Ю. В. Волков (2000); С.А. Родина (2001); С. И. Меньчева (2004); Н. В. Коптева (2005); С. В. Шкиль (2005); М. Г. Волкова (2007); О.В. Руднева (2007); Л. П. Прокофьева (2008); Е. А. Юпкина (2008); Е.М. Спивакова (2009); Е. Ю. Уметбаева (2009); И. В. Кочетова (2010); А. А. Величко (2010); А. А. Величко (2010); Н. В. Мельникова (2013) ж.б.; *символикалык аспект*: В. Ш. Курмакаева (2001); Е. А. Власова (2008); Е. М. Гуделева (2008); Е. Ю. Бережных (2009); М. Г. Слезкина (2005) ж.б.; *психоллингвистикалык аспект*: А. В. Михеев (1983); Р.М. Фрумкина (1984); А. К. Калжанова (2004) ж.б.; *психологиялык аспект*: Б.М. Величковский, В.П. Зинченко, А.Р. Лурия (1973); Ч. Пэдхем, Дж. Сондерс (1978); Л. Н Миронова (1993); О.В. Сафуанова (1994); В.А. Вартанов (1995); Т.Н. Греченко (1999); Б.А. Базыма (2001); П. В. Яньшин (2001); Н. Серов (2004); Г. Браэм (2009); Е. Антоненко (2011); Дж. Рассел (2012) ж.б.; *медициналык аспект*: В.В. Голубев (1974); С.И. Вавилов (1981); Е.Н. Соколов, Ч.А. Измайллов (1984); И.В. Серов (2001); М. Люшер (2002) ж.б.; *искусство таануучулук аспект*: Уилан Брайд (2005); Е. М. Бычкова (2007); А. Стармер (2007) ж.б.; *техникалык (архитектура, дизайн) аспект*: В.В. Шаронов (1961); Е.Н. Юстова (1975); Г.И. Ашкенази (1985); М. Сурина (2010) ж.б.

1.3. Котормо жана көркөм котормо теориясы

1. 3. 1. Заманбап котормо теориясынын предмети, объекти, милдеттери жана багыттары. Котормо тарыхы адамзат тарыхында узак убакыттан бери жашайт. Шумер клин жазууларындагы тексттерде кош тилдүү сөздүктөр болгондугу маалым. Байыркы Вавилон менен Ассирияда котормочуларды атайлап даярдашкан. Котормо - байыркы империялардын абдан зарыл каражаты. Байыркы Египетте коңшу элдер менен жакшы мамиледе болуу максатында, котормочуларды даярдоочу атайын мектептер түзүлгөнүн Библия кабарлайт.

Котормочулар өздөрүнүн жана кесиптештеринин тажрыйбаларын жыйынтыктап, биринчи котормо теоретиктеринин милдетин да аткарышкан. Кийинчерээк кээ бир котормочулар «котормонун кадыресе теориясын» иштеп чыгуу максатында котормого жана котормочуга бир катар талаптарды коюшкан.

Бул жаатта француз гуманисти, акыны жана котормочусу Этьен Доле (1509-1546) ою боюнча, котормочу төмөнкү 5 принципти сактоого милдеттүү: 1) котормочу которулуучу тексттин мазмунун жана автордун оюн мыкты түшүнүүгө; 2) ал которулчу тексттин тилин жана которо турган тилди жогорку даражада билүүгө; 3) түп нусканын мазмунун бурмалабоо жана форманын кунун учурбоо үчүн сөзмө-сөз которуудан качууга; 4) котормодо жалпы элдик тилдик каражаттарды пайдаланууга; 5) сөздөрдү чеберчилик менен тандап, аларды ыгы менен жайгаштырып, түп нускадагы таасирлерди тийиштүү деңгелде кайра жаратууга.

Англис А.Тайтлердин «Котормо принциптери» аттуу эмгегинде котормого мындай талаптар коюлат: 1) котормо түп нусканын идеясын толук чагылдырууга милдеттүү; 2) котормодо түп нусканын баяндоо стили жана жол-жобосу

сакталууга тийиш; 3) котормо оригиналдуу чыгарма катары жеңил окулушу керек.

Англис илимпозу Т. Сэвори котормого карама-каршылыктуу талаптарын сунуш кылган [Карасенко, 2018: 22-24].

Заманбап котормо таанунун негиздери 20-кылымдын ортосунан жарала баштаган. Ошентип, котормону изилдөө чыныгы фактыларды сыпаттап, которуу процессинде эки тилдин бирдиктеринин кадыресе айкаштарын далилдеп, котормо теориясы котормочуга мыкты таржымалоо үчүн кандай метод жараткуу экендигин сунуштоо максатын көздөйт.

Тарыхта котормочулар ар түрдүү аталып келген: *табличка үйүнүн балдары, драгомандар, толмачтар, трансляторлор, ортомчулар, таржымачылар ж.б.* Бара-бара максималдуу буквализм жана эркин котормо жаралган. Кийин Францияда «көркөмдөө» котормосу калыптанып, ал түп нусканын керексиз жерлерин алып таштоого, өздөрүнкүн кошууга жол ачкан. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин котормонун жаңы маалыматчыл түрлөрү алга чыгып, котормого коюлган талаптар күчөгөн. Ушундан улам котормочунун инсандык, компотенттүүлүк касиеттери күн тартибине коюлган.

Жалпылап айтканда, көп жылдык котормо ишмердигин жыйынтыгы котормочунун жеке сапаттары туурасында төмөнкүлөрдү белгилөөгө негиз түзөт: *лингвистикалык жөндөм, анализдөө ойломунун бийиктиги, көп маалыматты эстеп калуу мүмкүнчүлүгү, эрудициянын тереңдиги, тез реакция жасоо, көңүлдү бир нукка буруу, коммуникабелдүүлүк, вербалдык жөндөмдүүлүк, тынбай системалуу иштөө, сылыктык жана чеберчилик.* [Карасенко, 2018: 39].

Котормонун өзгөчө белгиси – анын көп аспекттүүлүгү. Адатта котормо тил аркылуу ишке ашат, бирок аталган процесс муну менен токтоп калбайт. Бул психофизиологиялык, социологиялык жана этикалык проблемарды жаратып, котормо таанууну бир катар илимий тармактар менен тыгыз байланыштырат. Алардын катарына *филология (лингвистика, адабият таануу), психоллингвистика, маданият таануу, философия, семиотика, психофизиология, когнициялык нейролим, психология, коммуникация теориясы, математикалык статистика* ж.б. илим тармактары кирет.

Котормо теориясынын объекти жана предмети тууралуу бир так пикир жок. Биздин оюбузча, В.В.Сдобников менен О.В. Петрованын аныктамасы башкалардан тактыгы менен айрымаланат: *«Исходя из этого, под объектом лингвистической теории перевода мы будем понимать посредническую переводческую деятельность в рамках межъязыковой коммуникации, представленную как непосредственно (процесс), так и опосредованно, то есть отраженную в результатах переводческого процесса. Предметом теории перевода является изучение закономерностей переводческого процесса, факторов, влияющих на протекание процесса перевода и определяющих результат перевода»* [2007: 70].

Е.А. Карасенконун аныктамасы жогоркуга үндөш: котормо таануунун *предмети* – котормо, ал эми *объекти* тил аралык вербалдык пикир алышуу процесси [Карасенко, 2018: 28]. Котормо теориясынын объекти жана предмети жөнүндөгү талаш ойлор уланууда [Каргина, 1. 2014: 61-71].

Колоронимдердин көркөм тексттеги кызматы, алардын бир тилден экинчи же үчүнчү тилге которулуу өзгөчөлүктөрү алигиче ачык бойдон калып, атайын иликтөөнү талап кылууда.

2-БАП. ӨҢ-ТҮС АТООЛОРУН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1.Иштин методологиялык негиздерин түзүүчү баштапкы жоболор. Салыштырма лингвистиканын өнүгүүсү адамзат тарыхынын байыркы доорлору менен байланыштуу. Тил илиминин ар бир жогорку этабы жаңы тармактардын, аспектилердин, методдордун пайда болушу менен шартталат. Мындай жаңылыктарга илимде түс таануу (орусча: цветоведение) түшүнүгүнүн пайда болушу кирет. Түстөр физикалык, химиялык, экологиялык, психологиялык, лингвистикалык, семиотикалык, мифологиялык ж.б. касиеттерге ээ. Өң-түстөрдүн түрдүү тилдердеги аталыштарын изилдөө, демек, полипарадигмалдык аспекте сыпаттоону талап кылат. Изилдөөнүн методологиялык пайдубалын түс таануу (цветоведение) теориясы, лингвогенетика менен лингвотипологиянын жоболору, антропоборбордук лингвистиканын идеялары, котормо теориясы, парасинтагматика идеясы жана провербиалдык талаа категориясынын талаптары түздү.

2.2.Изилдөөдө жетекчиликке алынган ык-методдор. Изилдөө эмпирикалык (байкоо, топтоо, каттоо, иреттөө, системалаштыруу, которуу, саноо, чечмелөө, эксперимент жүргүзүү ж.б.), жалпы теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жандаштыруу, жалпылоо, моделдештирүү, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез ж.б.) методдор жана диалектикалык метод аркылуу жүргүзүлөт.

2.3. Өң-түс лексикасынын парадигмалык түзүмү изилдөө материалы катары. Иштин **объектиси** - тилдеги өң-түс атоолорунун системасы, ал эми **предмети** - кыргыз, орус жана немис тилдериндеги түс номинанттарынын Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде атоо, көркөмдөө, баалоо жана эмоцияны билдирүү максаттарында колдонулушу.

Бул жерде лексикалык парадигма жөнүндө бир аз сөз кылууга болот. Тигил же бул тилдеги сөз корунун жыйындысы кичи топтордон турган лексикалык ири парадигманы түзөт. Парадигмалар көлөмдөрү боюнча түрдүүчө. Сөз түркүмдөрү-өзүнчө касиеттерге ээ кичи парадигмалар. Булардын негизги – жардамчы, предметтик – процессуалдык, атоочулук – байланыштыруучулук болуп кичи топторго бөлүнүштөрү да парадигма тууралуу жобого туура келет. Ал эми предметтик сөздөр ичинен жалпы – энчилүү, абстракттуу – конкреттүү, жансыз – жандуу, реалдуу – ирреалдуу ж.б. топторду ажыратышы да парадигма түшүнүгүнүн лексикалык «катмарларды» изилдөөгө зарылдыгын көрсөтөт.

2.3.1. Өң-түстү туюнтуучу чектүү сөздөр.Тилдеги өң-түстү туюнтуучу сөздөр чектүү, өз алдынча лексика-семантикалык бир топту түзөт. Бардык парадигмалардай эле өң-түс аталыштары – жалпы жана өзгөчө сапаттарга ээ болгон лексемалардын тобу. Түстөрдү атоочу сөздөрдүн көбү түрдүү тилдерде түрдүү санда болот.

Кайсы биз сөздүктөрдө, мисалы, 2 томдуу БНРС (Большой русско-немецкий словарь) сөздүгүндө, немис тилинин түс аталыштары бүт камтылган. Ошондой эле колоронимдердин мааниси да түрдүү сөздүктөрдө түрдүү санда берилет. Бир

сөздүктө орусча *черный* «кара» сөзүнүн 14 мааниси, ал катышкан 35 идиома катталган. Кыргызча *кара* сөзүнө К.К.Юдахин кенен семантикалык мүнөздөмө берген. Анын 16 лексикалык маанисин, 33 фразеологиялык маанисин ачып койгон. Ал эми бул сөздүн семаларына тереңирээк үнүлүп талдоо анын 50дөй түрүн ажыратууга мүмкүндүк бермек. Биз көбүнчө К.К.Юдахин менен К.Саматовдун материалдарына кайрылдык.

2.3.2. Колоронимдердин негизги аталыштарынын кыскача эквиваленттери. Биз эми салыштырылып жаткан үч тилдеги колоронимдердин негизги аталыштарын кыскача эквиваленттештирип беребиз. Түс атоолорунун семантикасына: 1) эпитеттик; 2) предметтик (номинативдик); 3) физика-химиялык; 4) мифтик-ирреалдуу; 5) символдук; 6) экологиялык-санитардык; 7) терс баалоочулук; 8) оң баалоочулук; 9) технологиялык-боёочулук; 10) саясий-идеологиялык; 11) улуттук-этностук; 12) диний; 13) ареалдык; 14) расалык ж.б. катмарлар мүнөздүү. Өң-түс аталыштары көптөгөн семантикалык, сөз жасоочулук, сөз өзгөртүүчүлүк дериваттарга ээ.

2.4. Өң-түс аталыштарынын этимологиясы жөнүндө. Колоронимдердин этимологиясы бир тилдин материалында чечилбейт, бир нече тилдик же тил аралык, тил бүлөлөрү аралык же ностратикалык алкакта ачыкталынат. Кыргызча *кара*, *сары*, *күрөң* сөздөрү бир эле түрк тилдериндеги эмес, башка тилдердеги да тектеш сөздөр менен салыштырылат. Өң-түс сөздөрүнүн тегин, өнүгүшүн, азыркы абалга жетишин изилдөө салыштырма тил илими үчүн өтө маанилүү.

2.4.1. Ностратика тармагы. Ностратика – алтайлыктардын, афразиялыктардын, дравиддердин, индоевропалыктардын, картвелдиктердин жана уралдыктардын тилдер бүлөлөрүнүн тектештигин далилдөөчү лингвистикалык тармак (В. М. Иллич-Свитыч, А. Б. Долгопольский ж.б.). Учурда ностратикалык тил бүлөлөрүнүн түзүмү кеңейтилип каралып жүрөт. Аларга дагестандыктардын, эскимос-алеуттардын, чукча-коряктардын, син-тибеттердин тилдер тобу кошулуп каралууда (С.А.Старостин). Бул изилдөөлөрдө эзелки **kar* «кара» аттуу сын атооч сөзүнүн келип чыгышы, өзгөрүлүшү, семантикалык жактан байышы, деривациялык жана фонетикалык жактан трансформацияланышы сыпаттоого алынат. Тиешелүү маалыматтар түрдүү басылмаларда бири-бирине байланышсыз, үзүк-үзүк баяндалат. Биздин максат ушул өз ара байланышсыз катталган, биримдикте каралбаган материалдарды синтездеп, чогуу мүнөздөп чыгуу болуп эсептелет. Төмөндө аталган байыркы уңгунун ностратикалык тилдердеги рефлекстери салыштырылып берилет. «Кара» маанисинин прототибин **kar* түрүндө белгилеп (жылдызча – реконструкцияланган байыркы сөздүн көрсөткүчү) башка түрдүү тилдерден алынган мисалдар А. Б. Долгопольский, В. М. Иллич-Свитыч, В.И. Цинциус, С.А.Старостин, Л.С. Левитская, Г.Д. Санжеев, М.Н. Орлова, З. В. Шевердина ж.б. окумуштуу-компаративисттердин эмгектеринен алынды.

2.4.2. Көркөм тексттерди которуу ыкмалары

Колоронимдерди изилдөөдө алардын которулуштарына токтолуу көп жаңы натыйжаларды берет. Котормонун тигил же бул жолун тандоодо котормочу башка бардык жагдайлардан тышкары, бул жолдор которуу процессинде таза түрүндө сейрек колдонуларын эске алууга тийиш. Көркөм тексттердин көпчүлүгү, эреже катары, ар түрдүү жолдор менен которулат, бирок алардын бири негизги

болуп калат.

2.4.3. Кыргыз котормочуларынын Айтматов ааламын ачуудагы котормо стилдери. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолору орус-кыргыз кош тилдүүлүк аспектинде азыркы кыргыз коомун маданияттар аралык байытууга түздөн-түз катышат, анткени кыргыз тилдүү окурман Айтматовдун романдарына көөнөрбөс гуманисттик үн берген жазуучунун көркөм изденүүлөрүнүн масштабы жана руханий идеалдарынын бийиктиги жөнүндө так түшүнүк алат. Кыргыз тилдүү котормочулар Ч. Айтматовдун роман мурасынын котормолоруна бир нече жолу кайрылышкан, жазуучунун 70-80-жылдардагы которулган аңгемелери жана повесттеринен баштап, 80-жылдардагы "Кылым карытаар бир күн", "Кыямат", 90-жылдардагы "Кассандра тамгасы" жана 2000-жылдардагы которулган "Тоолор кулаганда" романдары менен аяктаган. Котормочулар А. Жакыпбеков, А. Токтогулов М.Төлөмүшев, С.Станалиев, А.Пазылов, Б.Сыдыкова жана Ж. Джокушовалар улуу жазуучунун чыгармаларын түрдүү стильдик котормо ыкмаларынын спектри аркылуу бере алышкан. Айрым котормолор эксперименталдык котормо сыяктуу болгонуна карабастан, котормочулардын ар биринин чеберчилиги талашсыз. Баардыгы башкы милдетти – Ч.Айтматовдун эң сонун, бийик гумандуулук менен аткарылган ойлорун жеткире алышты. Улуу жазуучунун кыргыз тилиндеги котормолорунун ар бири өз окурмандарына ээ болду.

3-БАП. Ч.АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ КОЛОРОНИМДЕРДИН ОКУЯ БАЯНДООДОГУ, КӨРКӨМ ОБРАЗ ЖАРАТУУДАГЫ КЫЗМАТЫН ПАРАДИГМАТИКА-СИНТАГМАТИКАЛЫК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ

3.1. Котормо «эркиндиги» тууралуу. Изилдөөнүн предмети катары Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги өң-түс аталыштарын изилдөө проблемасы тандалып алынды. Мунун себеби - повестте колоронимдер салыштырмалуу көп колдонулган. Анын үстүндө чыгарманын аталышында да түс туюнтуучу сөз пайдаланылган.

«Ак кеме» повести орусча жазылган. Кийин аны башка көптөгөн тилдерге (кыргыз, өзбек, казак, татар, англис ж.б.) которушкан. Биз анын төмөнкү үч текстине гана лексика-семантикалык, парадигматика-синтагматикалык салыштырма талдоо жүргүзөбүз: 1. Белый пароход // Ч. Айтматов. Собрание сочинений: В 7 Т. Том 2. Повести / Сост. и ред. акад. Р.Рахманалиев. – М., 1998. – 512 с. («Белый пароход» - 130 б.). Кыскартылганы – БП. 2. Ак кеме // Ч.Т.Айтматов. 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том / Түзгөн акад. А.А.Акматалиев. – Б., 2008. («Ак кеме – 149б.). Кыскартылганы – А.К. 3. Das weiße Dampfer // Tschingis Aitmatov. Verlag volk und Welt. – Berlin, 1977. – 335 seite. Кыскартылганы – Н (немисче текст).

Көрүнүп тургандай, повесттин көлөмү орусчада 130 бет, кыргызчада 149 бет. Демек, кыргызча котормодо 20 бетке жакын «кошумча» материал берилген. Муну биз, биринчиден, тилибиздин бөтөнчөлүгү менен, мүнөздөөнү көбүнчө аналитикалык түрдө жүргүзгөндүгүбүз менен түшүндүрсөк болот. Экинчиден,

котормочу А.Жакыпбеков кээде тексттен өтө эле алыстап, автордук позициядан кескин оолактап, өзүнүн дүйнө көрүүсүн кенен баяндап, авторго таңуулап жиберген учурлары бар. Бир мисалга кайрылалы: 1. *И горы Кунгеи, обращенные к солнцу; на склонах Кунгеев ничего не росло, кроме травы. И горы еще поменьше, в той стороне, где озеро – просто голые каменистые увалы* (БП: 197). – *Das Kungei – Gebirge, der Sonne zugekehrt, auf dessen Hängen nichts wuchs als gras – Die noch kleineren Berge auf der Seeseite, kahle, steinige* (Н:52). Орусча – немисче тексттерде бир да колороним жок. Экөө мазмуну боюнча бири-биринен негизинен шайкеш. Ал эми А.Жакыпбековдун сүрөттөөсү беш сүйлөмгө сыйган. Аталган тилдеги тыгыз байланыштагы эки сүйлөмдүн мазмунун котормочу өң-түс аттарына шыкап которуп койгон:

Илгери-илгери, - деп айтып берчү таятасы, - кыргыздар күнгө, көккө сыйынып, көк асманды Теңир туткан. Көккө чокусу жетип турган улуу тоону Теңир-Тоо деп атап, анын күмүштөнгөн чокусун Хан-Теңир деп улук көргөн. Теңир-Тоону калкалап, ак мөңгү сакал Ала-Тоо керме тартып чалкалап, бу да укмуш бараандуу. Ак сакалдын кара көрпө жакасы сымал береги көлгө түшкөн көкүрөгүн чер токой баскан... Күнгөйгө дүрбү салса, бул тараптын тоолору жапысыраак, токою жок жылаңач кызыл төш (АК: 39). Оригиналда бир да колороним жок. Ал эми котормочу «ээнбаштык» кылып көп эле өң-түс аттарын үч түрдүү маанилерде колдонгон. Котормочу өзүнүн теңирчиликке болгон кызыгуусун жана терең ишенүүсүн Ч. Айтматовго таңуулап койгон. Мында төмөнкү колоронимдер: **көккө сыйынып** «кудайга табынып», **көк асманды** (түс мааниде), **көккө жетип** «асманга жетип/тийип», **ак мөңгү** (түс), **ак сакалдын** (түс), **кара көрпө** (түс), **кызыл төш** (түс) пайдаланылган. Ошентип, котормо 7 колоронимди текстке артыкбаш эле кийирип алган: бешөө сын атоочтук, экөө зат атоочтук кызматта колдонулган. Биз талдоодо котормого тыкыр карап, мындай эркиндик кетирилген жерлерин көрсөтүп, өзгөчө көңүл бурган жокпуз, статистикага да мерчем менен киргиздик.

3.2. Ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу. “Ак кеме” повестинин үч тилдеги “нөл” ченеминдеги “ак” маанисин туюнтуучу лексикалык-фразеологиялык бирдиктерди салыштырып талдап, төмөнкүлөрдү белгилеп кетебиз. Кыргызча текстте *ак* сөзү же уңгусу 52 ирет, орусча текстте *белый* сөзү 44 ирет, немисче “*weiss*” сөзү 44 ирет колдонулган. Кыргызча 3 жолу бул маанини куу аталышы туюнтат. Кыргызча котормо автордук тексттен көп эле жерлерде оолактап кеткен. Колоронимдердеги болуу-болбоо, колдонулуу-колдонулбоо катыштары бир нече модель-формуларга баш иет: “нөл-колороним-нөл”, “колороним-колороним-колороним” ж.б.

3.3. Кызыл түстүн үч тилдеги аталыштары. Кызыл түс чыгармадагы объекттердин элесин берүүдөгү таасирдүү каражат катары кызмат кылат. Аны атоодо «кызыл» маанидеги орусча сөз 15 жолу, кыргызча 14 ирет, немисче 12 жолу колдонулган. Кыргызча сүйлөмдөрдө кызыл түстүн аталыштары 3 ирет *көк* сөзү менен берилип калган.

3.4. Кара түстүн көркөм образды жаратуудагы кызматы. Изилдөөнүн бул бөлүгүндө эзелки *кар “кара” сөзүнүн рефлекстери ностратиканын алкагында талдоого алынды. Изилдөөдө колоронимдердин семантикасы да каралды. Аларга

полисемия мүнөздүү. Биз кыргызча **кара**, немисче **rot** “кызыл” лексемаларынын көп маанилүүлүгүн көрсөтүүгө аракеттендик.

3.5. Кыргызча көк уңгусунун «Ак кеме» повестиндеги маанилеринин орусча немисче текстериндеги шайкештери. *Көк сөзү учураган үзүндүлөрдүн айрымдары кызыл колороними менен байланышта жогоруда каралып өттү: побазгровел – кара көк болуп чыкты (кызарып кетти делинбей), аныктоочу жок эле орусча волна «толкун» сөзүнө кыргызчада көк мөлтүр толкун айкашынын берилиши ж.б. Повесттин башында эле син-, көк-, blau үч илтигинин атоочтук маанидеги экспоненттери учурайт:*

1. Он тот час выскочил из воды, быстро натянул на тощие бедра штаны и, сам мокрый еще, **посиневший** – вода в реке холодная, - побежал по тропе ко двору, чтобы первым возвестить приезд автолавки (БП: 79). – 2. Суудан ыргып чыгып, ыштанын ана - мына кийди да, кургабастан, **көгөргөн эриндерин кымтый албай**, жалгыз таман жол менен үйгө чуркады, машина-дүкөндүн кабарын элден мурун жар салууга шаашты (АК: 18). – 3. Sogleich sprang era us dem Wasser, zog schnell die Hosen über die mageren Schenkel und rannte noch ganz naß und **blau gelhoren** – das Wasser im Fluß war kalt – den Pfad zum Hof entlang, um als erster den Verkaufszug anzu – kündigen (Н: 9).

Бул жерде *посиневший* «көгөрө түшкөн» - *көгөргөн* (*эриндерин кымтый албай*) - *blau gelhoren* шайкештиги берилген. Орусчада, немисчеде муздак суудан дененин көгөрүп кеткени белгиленсе, кыргызчада эриндердин өңүнүн өзгөрүлүп, үшүп кеткендиги көрсөтүлөт: денени эринге барабарлоо жүргөн.

Көк сөзү кыргыз тилинде полисемиялык касиетке ээ. Анын семалары кара сөзүнүкүнө жакындап кетет. Ал «кежир», «таарынчаак», «аза/маркум ызаты», «асман», «бийиктик» ж.б. маанилерди туюнтат. Демек, кыргызчада колдонулган көк сөзү башка тилдерде колоронимдик касиетке ээ эмес эле сөздөргө туура келет:

1) **көктү жаппайт** – не заслоняет неба – *rerdeckt nicht dem Himmel* (АК: 20; БП: 181; Н: 13); 2) **көктөн кут түшкөндөй** – повезло (оң келди/буюрду) – **hatte Glueck** (АК:25; БП: 185; Н:24); 3) **төбөсү көккө жеткенсип** («башы асманга жеткенсип») – жок – жок (АК: 37; БП: 195; Н: 49); 4) **күлүн көккө сапырып** «кыйсыпырын чыгарып» - жок – жок (АК: 64; БП: 218; Н: 107); 5) **көккө батмак эмес** – не хватило бы неба – *ihnen der Himmel nicht reichte* ; караңыз:

1. Если бы звезды стали людьми, им **не хватило бы неба**. Если бы рыбы стали людьми, им не хватило бы рек и морей (БП: 223). – 2. Жылдыздар адам болсо, **көккө батмак эмес**, балыктар адам болсо, сууга батмак эмес (АК: 69). – 3. Wenn die Sterne zu Menschen würden, reichte **ihnen der Himmel nicht**. Wenn die Firsche zu Menschen würden, reichten ihnen nicht die Flüsse und Meer (Н: 121);

б) **көктө** – по небу – *über der Himmel*:

1.Облака быстро перемещались **по небу** (БП: 294). – 2. Булуттар **көктө** уйгу-туйгу тытылып көчүп барат (АК: 151). – 3. Die Wollken zogen schnell **über der Himmel**(Н: 299).

Ысык-Көлдү деңизге салыштырган түрмөктү карап көрсөк, анда орусча *целое* «бүтүн», немисче *ganzes* «бүтүн» сөздөрүнүн маанисине *калкып жаткан көк сөз* түрмөгүнүн мааниси теңдештирилип калган: *целое море – ganzes Meer – чалкып жаткан көк деңиз*. Кендикти белгилеш үчүн котормочу *чалкып жаткан* деген аныктаманы киргизген:

1.А Иссык-Куль – это **целое море** (БП: 206). – 2. Ысык-Көл деген чалкып жаткан **көк деңиз** (АК: 50). – 3. Der Issyk-Kul ist ein **ganzes Meer** (Н: 77). Сүйлөмдөрдөгү колоронимдик катыш: нөл-көк-нөл.

Кыргызча текстте 6 сөз, орусчада 4, немисчеде 6 сөз пайдаланылган. Котормочу артыкбаш колоронимдерди колдонууну өзгөчө жактыргандай туюлат. Мисалы, оригиналда, немисчеде жок эле **көк жамаачы өңдөнүп** түрмөгүн кыргызча текстке кийирип койгон (АК: 39; БП: 197; Н: 52). Бул салыштыруу авторго таандык эмес. Ушундай эле дагы бир салыштыруу бар: **көгала койдой соёрун**. Аны орусчадагы **бить** «сабоо, таяктоо» сөзүнүн эле ордуна койгон (АК: 37; БП: 195; Н: 49). Орусча **вздыхали** «үшкүрүшчү» этишти ооздоруна **көк түтүн үшкүрүп тыйылбады** деген ири көлөмдөгү түрмөк менен алмаштырган. Бийик тоодогу түтөктөн думугууну жазуучу орусча **задыхаяь от горного удушья** деп берсе, котормодо **көк** колороними колдонулуп, татаал сөздүн тутумунда **каракөк болуп түтөгө күйүнүп** деп сүрөттөлөт (АК: 87; БП: 237; Н: 158).

Повестте **безмозглый** – **көк мээ** – *hirnlosen*, **старый дурень** – **көк мээ чал** – *Schwach-kopf* семантикалык шайкештиктери жолугат. Буларда кыргызчада гана **көк** колороними колдонулган. Мээ өзү көгүш боз түстө. Эмне үчүн түс аты терс маанини кабыл алганы түшүнүксүз:

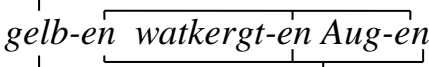
А) 1. - Ну, **старый дурень**, теперь держись! Я тебе это припомню! – прокричал ему вслед Орозкул, потряся кулаком (БП: 247). – 2. – Эй, **көк мээ чал**, сени карап эми мага таарынба! – деп муштумун кесеп, кыйкырып калды Орозкул (АК: 98). – 3. « – Na warte, du alter **Schwach-kopf**, jetzt nimm dich nach. Das vergaß ich dir nicht!» schrie ihm Oroskul hinferner und schuettelte die Faust (Н: 182).

Б) 1. И проклиная она тебя – отца своего **безмоззлого** (БП: 282). – 2. **Көк мээ атама** жетсин убалым деп кармап отурат (АК: 137). – 3. Und sie verflucht dich – ihren **hirnlosen Vater** (Н: 270). Формула: нөл-көк-нөл.

Башка да бир нече үзүндүлөрдө **көк** колороними кыргызча гана тексттерде кездешерин байкоого болот: **көк** **коко тикен** – **колючий бодяк** – *die Stachneldistel* (АК: 19; БП: 180; Н: 11), **көк жал бөрү кейиптенип** – **похожий на волка, бурый, с сединой** – *grau brauner* (АК: 19; БП: 180; Н: 10). Бир жерде котормочу таза сууну кыргызча элестүү кылып **көк кашка суу** деп бериши (АК: 95), дагы бир үзүндүдө кыргызча **көк буу уюлгутуп** (АК: 120) түрмөгү орусча, немисче тексттерде шайкешти жок колдонулган. Акыркы эки мисал да жогоруда келтирилген формулага баш иет.

3.6. Сары түсүн атоочу сөздөрдүн үч тилдеги өз ара катышы жөнүндө

Сары түстүн аталышы Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде бир нече ирет учурайт. Бир үзүндүдө орусча **желтые глаза** атрибутивдик сөз айкашына немисче *gelben Augen* деген сөз айкашы шайкештирилет. Ал эми кыргызча текстте түстү **саргайып** деген чакчыл этиш туюндуруп келип, ал **көздөрү** зат атоочун ири көлөмдөгү аныктоочтук түрмөк аркылуу сыпаттайт. Мында да котормочу өзүнө “эркиндикти” көбүрөөк ыйгарып алгандыгы байкалат: 1. Он видел ее **желтые глаза, сузившиеся от ярости** (БП : 201). - 2. Кемпирдин агы **саргайып**, ачуудан жүлжүйгөн **көздөрүн тиктеди** (АК : 44). – 3. Er sah ihre **gelben**, **watkerkten Augen** (Н : 63).

Мында: *желт-ые глаз-а сузивши-ие-ся от ярости*

агы сар-гай-ын ачуудан жүлжүйгөн көз-дөр-ү

Көптүктү көргөзүү орусчада үч мүчө менен (-*ые*, -*а*, -*ие*), немисчеде үч мүчө менен (-*en*, -*en*, -*en*), кыргызчада бир эле мүчө менен жүргүзүлгөн. Ал эми түстү туюнтуу орус, немис тилдеринде сын атоочтун негизи аркылуу, кыргызчада чакчылдын негизи аркылуу ишке ашат. Биринчи эки сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтагматикалык алака тыгызыраак көрүнөт. Тил аралык карым-катыш, шайкештик парасинтагмада даанараак байкалат.

Башка бир үзүндүдө орусча *зелень* “көк жашыл түс”, *желтизна* “саргайыш, саргаюу, сары түс” сөздөрүнө кыргызча *саргыч* тактоочу, немисчеде бир түстөн экинчи түскө, жашылдан саргаюуга өткөн өзгөрүүлөрдү билдирген эки колороним (*das Grün* “жашыл түс”- *rengilben* “саргара баштаган”) барабарлаштырылат. Көлөмдүк ар түрдүүлүк тексттин мазмунун түшүнүүгө, күз мезгилинин, бышыкчылыктын, жыйым-терим учурунун жакындашын туюндурат. Караңыз: 1. *Сквозь зелень посевов уже поступала разводьями желтизна – близилась жатва* (БП : 197). – 2. *Кыярып саргыч көрүнөт, эгин бышары жакын окишойт* (АК : 39). – 3. *Das Grün der Saaten begann schon zu rengilben – die Ernte rückte näher* (Н : 52).

Орусча текстти кыргызча *Эгиндин көк-жашыл түсүнүн арасынан тилке-тилке сары түс пайда боло баштады – оруп жыюу жакындап калган эле* деп берсек, автордук сүрөттөөгө жакындап бармакпыз.

Жогоруда келтирилген мисалдар, алардын негизинде жүргүзүлгөн салыштыруулар кыргызча котормонун бир нече бөтөнчөлүктөрүн өзгөчө белгилөөгө негиз болот.

1. Орусча, кыргызча тексттерде шайкештик, өз ара адекваттуулук сакталган. Немисче котормо тыкан аткарылган.

2. Кыргызча текст өтө эле эркин түзүлгөн, оригиналдан кыйла эле оолактап кеткендиги байкалат. Колороним эмес сөздөрдүн маанисин өң-түс аталыштары менен берген учурлар арбын кездешет.

3. Орусча ыр саптарындагы колоронимдер мааниси боюнча өтө алыс эле атоолор менен алмаштырылып калган. Ошондуктан оригинал менен котормодогу түс атоолорунун сандык-сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктоо оңой болбойт.

3.7. Боз, жашыл, күрөң жана башка түстөрүнүн аталыштары көркөм текстте. *Боз* лексемасы бир кыйла учурларда *ак* сөзүнүн синоними болуп калат. Жүнү аппак эшекти кыргыз *ак эшек* дебейт. Анткени анын сүтү, эти арам делинет да, *ак* аныктамасы ага карата колдонулбайт. Ал эмес *ак бээ*, *ак кулун*, *ак ат*, *ак жорго* сөз айкаштары да учурабайт, дайыма *боз ат/ак боз ат*, *боз/ак боз жорго*, *боз бээ* деп айтылат. *Ак кулун* – гипотетикалык айкаш, анткени *ак боз* аттар, бээлер туулганда көк, кара көк болуп туулат, бир жаштан өтүп түлөгөндөн кийин гана *ак түк*, жүн чыгат.

«Ак кеме» повестинде кыргызча *боз* уңгусу же сын атоочу түрдүүчө эквиваленттерге ээ. Кыргызча 7 ирет *боз* аталышынын, 4 ирет *көк* сөзүнүн, орусча 5 ирет *зеленый* сөзүнүн колдонулганын, немисчеде *grau* сөзүнүн 5 жолу, *grün* сөзүнүн 4 ирет колдонгондугу көрсөтүлдү.

Повесттин кыргызча тексттинде *күрөң* сын атооч үч ирет колдонулат. Орусчада *коричневый, бурый* деп аталган колоронимдер кыргызчага *күрөң*, немисчеге *braun* болуп оодарылган. Кыргызча котормодо бир нече жолу *буурул* колороними кездешет (жогоруда да айтылган). Төмөнкү эки үзүндүдө *буурул* сын атоочу бирде орусча *ярый* «буураканданган, долуланган, жинденген, кутурунган» сөзүнө, бирде *бурый* «күрөң» сөзүнө шайкештирилет. Бул окшоштурууда жан бар. Анткени кыргызча *буура* «эркек төө, айгыр төө», *бууракан* «оолуккан, жинденген», *бууракандан* «катуу жинденип, өтө ачууланып» сөздөрүнө орусча *бурый* сөзү менен тектештирилиши мүмкүн. Орусча *бурый* (укр. *бурий*, поляк. *bury* «карамтыл боз») сөзү түрк, инд-иран, роман тилдеринин фактылары менен салыштырылат: түркчө *bur* «жээрде», персче *bōr* «тору, жээрде», б.инд. *babhrus* «жээрде күрөң, тору», лат. *burrus* «кочкул кызыл» (173 I: 349). Бирок, негедир, немисче *braun* «күрөң» (28 I:285) сөзүндөгү *br-* байыркы уңгусу эсепке алынбайт: *brauner Zucker* «кара/күрөң (күйгүзүлгөн) шекер». Немисче *braun* сөзүнүн кыргызча *буурул*, орусча *бурый* сөздөрүнө дал келиши кокустук эмес. Алыскы тектештик жөнүндө да болжолдоого болот.

Повесттин бир кыйла бөлүктөрүндө колоронимдер топтоштурулуп колдонулган. Бир жерде сөздөр тизмеленип келгенде, алардын өз ара шайкештигин аныктоо бир кыйла жеңил. котормолордо шайкештик-шайкешсиздик, дал келүүчүлүк-дал келбөөчүлүк көрүнүштөрү кенен учурай тургандыгын айтууга болот жана оригинал менен анын башка тилдерге оодарылган тексттеринде тактык, так эместик, тексттен оолактап кетүүчүлүк сыяктуу сапаттардын учурай тургандыгын байкайбыз. Кээде сапаттык гана эмес, сандык көрсөткүчтөрдүн да чектен чыгып кеткендигин белгилөөгө болот.

КОРУТУНДУ

Колоронимдер тууралуу лингвистикалык изилдөөлөр менен таанышып, булардын Ч.Т. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде колдонулушун, орусчадан немисчеге жана кыргызчага которулушун салыштырып талдоо бир нече жалпы жоболорду жана идеяларды атайын жиктеп карап чыгууга негиз болду.

1. Өң-түстүн табигый бөтөнчүлүктөрү эзелтен эле окумуштуулардын көңүлүн бөлүп келген (Аристотель, Платон ж.б.). Байыркы гректердин, индустардын, кытайлардын ж.б. элдердин түскө карата көз караштары маалым. Түстөрдүн табигый-илимий теориясы (И. Ньютон), физиологиялк-практикалык көз караштан иликтениши (В. Гете) колоронимия үчүн өз убагында маанилүү болгон.

2. Түстү изилдөөнү табигый илимдердин өкүлдөрү (химиктер, физиктер, биологдор, психофизиологдор, медиктер, экологдор, океанологдор, астраномдор ж.б.) да, гуманитардык илимдердин өкүлдөрү (тилчилер, адабиятчы филологдор, эстетиктер, психологдор, семиотиктер, көркөм өнөр таануучулар, дин таануучулар, этнографтар ж.б.) да жүргүзүшүп, практиктер (сүрөтчүлөр, боекчулар, шыбакчылар, архитекторлор, курулушчулар, булгаарычылар, кездемечилер, кийизчилер, оймочулар, куракчылар ж.б.) өң-түс бөтөнчүлүктөрүн өз адистиктеринин чегинде пайдаланышкан.

3. Окумуштуулар түстөрдү бир нече критерийлердин негизинде топтоштурушат: а) табигый жана жасалма түстөр; б) “жылуу” жана “суук” түстөр;

в) ахроматикалык (боексуз) жана хроматикалык (боектуу) түстөр; боектуу түстөр өңдүү, жарык жана жыш болот; г) объективдүү баалануучу жана субъективдүү баалануучу түстөр; д) символдук маанилүү жана маанисиз түстөр (символдуу-символсуз маанидеги түстөр); е) абстрактуу-конкреттүү түстөр; ж) ачык- күнгүрт түстөр (сүйүнтүүчү-чөгүнтүүчү, активдүү-пассивдүү ж.б.); з) таза жана кошулма түстөр; и) заттарга салыштырылуучу же салыштырылбаган түстөр ж.б.

4. Түс аталыштарын изилдөөдө биз бир нече илимий-лингвистикалык концепциялардын жана башкалардын жоболоруна таяндык: а) салыштырма жана типологиялык лингвистика; б) лингвосомиотика жана котормо теориясы; в) антропоборбордук тил илими; г) тилдик материалдарды полипарадигмалык өңүттө талдоо теориясы; д) парасинтагма жөнүндөгү окуу.

5. Иште бир нече жаңы натыйжадар алынды: а) орус, кыргыз, немис тилдериндеги колоронимдердин тизмеси жана өз ара эквиваленттери берилди. алардын семантикалык шайкештиги белгиленди. Эзелки *кар “кара” сөзүнүн рефлекстери ностратиканын алкагында талдоого алынды; б) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоо жүргүзүлдү; в) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилди; г) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоо жасалды; д) тил аралык эквиваленттүүлүктүн жалпылоочу моделдери иштелип чыгып, колдонулду.

6. Повесттин үч тилдеги тексттеринде 1916 түс аттары бар, алардан 699 кыргызча, 604 немисче, 613 орусча. Колоронимдердин пайыздык катышын өзүнчө диаграмма түрүндө белгилөөгө болот. Караңыз:

Мында түстөрдүн жалпы катышы: орус тилинде – 613; кыргыз тилинде – 699; немис тилинде – 604. Жалпы саны: 1916. Статистикалык маалыматтарды төмөндөгү таблица түрүндө көрсөтөбүз :

К \ Ч	1	2	3	4	5	6	7	8	9
БП	44	7	41	5	5	4	—	5	—
АК	52	19	28	6		3(кз); 10	3	7	3(ак)
Н	44	9	22	5	4	6	—	5	—

жыйынтык	140	35	91	16	9	23	3	17	3
----------	-----	----	----	----	---	----	---	----	---

Горизонталдык цифралар: 1-ак; 2-кара; 3-кызыл, 4-сары, 5-жашыл, 6-көк, 7-күрөң, 8-боз, 9-куу, кыскартуулар: К-колоронимдер, Ч- чыгарма, БП - орусча, АК- кыргызча, Н - немисче.

Колоронимдердин чыгармадагы шайкештиктери бир нече моделдерге, же формулаларга топтолушат: 1) К – К – К (86 санда); 2) К – Ø – К (9 санда); 3) К – Ø – Ø (2 санда); 4) Ø – К – Ø (71 санда); 5) Ø – Ø – К (1 санда); 6) К – К – Ø (4 санда).

7. Котормо толугу менен адекваттуу аткарылбаган. Орусчадан кыргызчалатууда эркиндикке кенен жол ачылып калган. Айрым учурда бир эле орусча колоронимге көптөгөн кыргызча колоронимдер берилет. Бул учурда шайкештик жөнүндө сөз кылүүга такыр болбойт. Көркөм тексттердин көпчүлүгү, эреже катары, ар түрдүү жолдор менен которулат. Котормонун тигил же бул жолун, ыкмасын тандоодо котормочу башка бардык жагдайлардан тышкары, бул жолдор которуу процессинде таза түрүндө сейрек колдонуларын эске алууга тийиш.

Диссертациянын негизги натыйжалары төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:

1. Шарипова, Ч. Р. Сопоставительно-парадигматическое изучение немецких и кыргызских имен прилагательных / А. К. Кайкыбашева, Ч. Р. Шарипова, Г. Ш. Мырзаibraимова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования " Российский государственный социальный университет " в г. Ош Киргизской Республики. – 2014. – № 12. – С. 27-29. – EDN UTUOS. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35209225>

2. Шарипова, Ч. Р. Цветокультурные установки в немецком языке и их сопоставительный анализ с другими языками / Ч. Р. Шарипова // Вестник Ошского государственного университета. – 2017. – № 4. – С. 214-217. – EDN YNSIGR. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32379518>

3. Шарипова, Ч. Р. Некоторые особенности цветообозначений в кыргызском языке / Ч. Р. Шарипова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 11. – С. 265-266. – EDN NSMZKV. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32582310>

4. Шарипова, Ч. Р. Некоторые семантические особенности колоронимов в немецком языке / Ч. Р. Шарипова, Э. А. Абсаматова // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. – № 12. – С. 205-206. – EDN YTFTZY. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32659663>

5. Шарипова, Ч. Р. Передача колоронимов немецкого языка в идиомах / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 64-70. – EDN ZALWMH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37155366>

6. Шарипова, Ч. Р. Цветообозначение в произведениях знаменитых немецких писателей / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 70-75. – EDN ZALWMP. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37155367>

7. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде колоронимдердин берилиши (салыштырууларды талдоонун негизинде) / Ч. Р. Шарипова // Илим.

Билим. Техника. – 2019. – No. 3(66). – P. 78-81. – EDN UNNBVA.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=42818975>

8. Шарипова, Ч. Р. Пракорень *kar "черный" и его рефлексy в языках Евразии / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – № 4-4(74). – С. 310-314. – EDNTBBYKK.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=45754372>

9. Шарипова, Ч. Р. Некоторые трансформы пракорня *kar "черный" в киргизском языке с точки зрения ностратики / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – № 4-4(74). – С. 314-317. – EDN IVIBPH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45754373>

10. Шарипова, Ч. Р. Орус, кыргыз жана немис тилдериндеги колеронимдердин зоологиялык номинацияларда берилиши / Ч. Р. Шарипова // Илим. Билим. Техника. – 2023. – No. 2(77). – P. 157-160. – DOI 10.54834/16945220_2023_2_157. – EDNNHQPK.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=53958548>

11. Шарипова, Ч. Р. Көркөм тексттердеги котормо «эркиндиги» тууралуу / А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С.17-21.

12. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчега которулушу/ А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С. 21-26

Шарипова Чынар Раимбековнанын “Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги орусча, немисче жана кыргызча колоронимдердин парасинтагматикалык салыштырма мүнөздөмөсү” аттуу 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: өң-түс, колороним, түс таануу, түс өлчөө теориясы, ахроматикалык түстөр, хроматикалык түстөр, деривация, семиотикалык кызмат, шайкештик, этимология, ностратика, эквивалент, синтагматикалык потенциал, стилистикалык мүмкүнчүлүк, экспрессивдик түрлөнүүчүлүк.

Изилдөөнүн объектиси – тилдеги өң-түс атоолорунун системасы.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз, орус жана немис тилдериндеги түс номинанттарынын Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде атоо, көркөмдөө, баалоо жана эмоцияны билдирүү максаттарында колдонулушу.

Изилдөөнүн максаты - Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги орусча колоронимдердин немис жана кыргыз тилдерине которулушун салыштырып талдоо.

Изилдөөнүн методдору. Коюлган милдеттер эмпирикалык (байкоо, топтоо, каттоо, иреттөө, системалаштыруу, которуу, саноо, чечмелөө, эксперимент жүргүзүү ж.б.), жалпы теориялык (сыпатттоо, салыштыруу, жандаштыруу, жалпылоо, моделдештирүү, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез ж.б.) методдор жана диалектикалык метод аркылуу аткарылды.

Алынган жаңы илимий натыйжалар:

- 1) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоонун жүргүзүлүшү;
- 2) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилиши;
- 3) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоонун аткарылышы;
- 4) тил аралык эквиваленттүүлүктүн (шайкештиктин) жалпылоочу моделдеринин иштелип чыгышы жана колдонулушу.

Изилдөөнүн колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын натыйжалары тексттин тилин изилдөөчүлөргө, сөз маданияты жана стилистика боюнча сабактарда айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө колоронимдерди колдонуу ыкмаларын үйрөнүүгө, көркөм чыгарманы тилден тилге которуу теориясын өздөштүрүүгө, орусча-немисче-кыргызча үч тилдүү, түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө боло алат. Ал эми теориялык баалуулук катары, изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордо лексикология, салыштырма тил илими боюнча атайын курстарды, семинарларды өтүүдө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Шариповой Чынар Раимбековны на тему “Парасинтагматическая сравнительная характеристика русских, немецких и кыргызских колоронимов в повести Ч. Айтматова «Белый пароход» по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сравнительное языкознание на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Ключевые слова: цвет, колороним, распознавание цвета, теория измерения цвета, ахроматические цвета, хроматические цвета, деривация, семиотическая служба, соответствие, этимология, ностратика, эквивалентность, синтагматический потенциал, стилистическая возможность, экспрессивное разнообразие.

Объект исследования – система цветовых названий в языке.

Предмет исследования – использование цветных номинантов на кыргызском, русском и немецком языках в повести Ч.Айтматова “Белый пароход” с целью обозначения, художественного выражения, оценки и выражения эмоций.

Цель исследования - Сравнительный анализ перевода русских колоронимов на немецкий и кыргызский языки в повести Ч. Айтматова "Белый пароход".

Методы исследования. Поставленные задачи обусловили использование следующих методов: эмпирический (наблюдение, накопление, регистрация, сортировка, систематизация, перевод, подсчет, интерпретация, проведение экспериментов и т. д.), общие теоретические (описание, сравнение, анимация, обобщение, моделирование, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез и т. д.), и диалектический метод.

Научная новизна результатов исследования:

- 1) осуществлен этимологический анализ группы кыргызских колоронимов;
- 2) произведена качественно-количественная характеристика названий цветов в повести Ч.Айтматова "Белый пароход";
- 3) выполнено лингвотипологическое описание перевода русских колоронимов повести на немецкий и кыргызский языки;
- 4) разработаны и внедрены обобщающие модели межъязыковой эквивалентности колоронимов.

Область применения исследования. Результаты диссертации могут способствовать исследователям языка текста, изучению способов использования колоронимов при описании окружающей среды на занятиях по культуре речи и стилистике, освоению теории перевода художественного произведения с языка на язык, созданию русско-немецко-кыргызского трехязычного толкового словаря. А в качестве теоретической ценности материалы исследования могут быть использованы при прохождении специальных курсов, семинаров по лексикологии, сравнительному языкознанию в вузах.

RESUME

of the dissertation of Sharipova Chynar Raimbekovna on the theme "Parasintagmatic comparative characteristics of Russian, German and Kyrgyz coloronyms in the story of Ch. Aitmatova "White Steamship" on the specialty 10.02.20 – comparative historical, typological and comparative linguistics. The dissertation is submitted for the degree of Candidate of Philology

Key words: color, coloronym, color recognition, color measurement theory, achromatic colors, chromatic colors, derivation, semiotic service, correspondence, etymology, nostratics, equivalence, syntagmatic potential, stylistic possibility, expressive diversity.

The object of research is the system of color names in the language.

The subject of the study is the use of colored nominees in Kyrgyz, Russian and German in the story of Ch. Aitmatov's "White Steamship" for the purpose of designation, artistic expression, evaluation and expression of emotions.

The purpose of the study is Comparative analysis of the translation of Russian coloronyms into German and Kyrgyz in Ch. Aitmatov's novel "The White Steamship".

Research methods. The tasks set led to the use of the following methods: empirical (observation, accumulation, registration, sorting, systematization, translation, counting, interpretation, conducting experiments, etc.), general theoretical (description, comparison, animation, generalization, modeling, analogy, induction, deduction, analysis, synthesis, etc.), and the dialectical method.

Scientific novelty of the results obtained:

- 1) conducting an etymological analysis of a group of Kyrgyz coloronyms;
- 2) Qualitative and quantitative characteristics of the names of flowers in the story of Ch. Aitmatov's "White Steamship";
- 3) the implementation of a linguotypological description of the translation of the Russian coloronyms of the story into German and Kyrgyz languages;
- 4) development and application of generalizing models of interlanguage equivalence (correspondence).

The area of research application. The results of the dissertation can contribute to researchers of the language of the text, the study of ways to use coloronyms in describing the environment in classes on speech culture and stylistics, the development of the theory of translating a work of art from language to language, the creation of a Russian-German-Kyrgyz trilingual explanatory dictionary. And as a theoretical value, the research materials can be used when taking special courses, seminars on lexicology, comparative linguistics at universities.

